

DE HISTORISCHE WORTELS VAN VOLGORDEVARIATIE IN HET HEBBEN-PERFECTUM

Abstract

Standard Dutch exhibits an intriguing case of synchronic word order variation: in the subordinate clause both the word order auxiliary – past participle and past participle – auxiliary exists without any clear difference in meaning or function. The present paper focuses on the diachronic development of this type of variation. A case study of word order variation in the *have* perfect in a corpus of historical texts dating from the thirteenth until the twentieth century reveals two major verb order changes (1) in the late thirteenth century, the order *have* – past participle is dominant, but it gradually disappears in the fourteenth and fifteenth century (2) this tendency is reversed in the sixteenth century as the order *have* – past participle gradually increases in frequency until the present day. In addition to the diachronic description of verb order patterns, a first attempt is made to relate the changing verb order in Middle Dutch to more global patterns of syntactic reorganisation, i.e. the development of the *have* perfect and the changing word order in the subordinate clause.

1. Inleiding

In het Standaardnederlands bestaat een intrigerend geval van synchrone volgordevariatie: in werkwoordclusters in de bijzin is naast de woordvolgorde hulpwerkwoord – voltooid deelwoord ook de andere volgorde voltooid deelwoord – hulpwerkwoord mogelijk. In navolging van het kleurgebruik op de dialectkaarten van Pauwels (1953) spreekt men kortweg van de rode volgorde (zie voorbeeld 1a) en de groene volgorde (zie voorbeeld 1b):

- (1a) Wat is de laatste film die je *hebt gezien*? (rode volgorde)
- (1b) Wat is de laatste film die je *gezien hebt*? (groene volgorde)

Bijzonder is dat die synchrone variatie niet gepaard lijkt te gaan met een duidelijk verschil in betekenis of functie. Dat geval van (principeel) vrije volgordevariatie heeft binnen de neerlandistiek heel wat aandacht gekregen. In de voorbije decennia zijn prosodische, morfosyntactische, semantische en stilistische factoren naar voren geschoven die het gebruik van de rode en de groene volgorde in het Standaardnederlands zouden kunnen sturen.⁽¹⁾

Hoewel die synchrone factoren op dit moment al een aanzienlijk deel van de bestaande variatie in het Standaardnederlands kunnen voorspellen (vgl. statistische analyses van De Sutter e.a. 2005), bleven volgordeverschillen binnen andere variëteiten van het Nederlands (zoals de dialecten of oudere taalfases) buiten het bereik van die analyses. Om het bestaande onderzoek te verbreden werd er in Coussé (2003) voor gepleit om de huidige volgordevariatie in een historisch perspectief te plaatsen. Synchrone diversiteit is immers dikwijls het gevolg van het voortleven van oude taalvarianten naast nieuwe opkomende varianten op een zelfde moment in de tijd (cf. *layering* in Hopper & Closs Traugott 2003: 125). Dat diachrone perspectief maakt het mogelijk de huidige distributie van de rode en groene volgorde te beschouwen als een momentopname in een complex proces van taalverandering. De uitdaging voor diachroon onderzoek naar werkwoordsvolgorde ligt erin om de historische wortels van de volgordevariatie bloot te leggen en een scenario van taalverandering te schetsen dat de synchrone volgordevariatie kan verklaren.

In deze bijdrage zal ik de volgordevariatie in de omschreven voltooid-tijd met *hebben* en een voltooid deelwoord (verder kortweg het *hebben*-perfectum genoemd) onderzoeken in de bijzin. In tegenstelling tot voorgaand onderzoek (o.a. ook Coussé 2003) worden de overige werkwoordclusters met een hulpwerkwoord en een voltooid deelwoord (nl. de omschreven voltooid-tijd met *zijn* en het omschreven passief met *zijn* of *worden*) niet in de analyse betrokken. Hoewel deze constructies synchroon veel overeenkomsten vertonen, gaan ze diachroon terug op verschillende bronconstructies, wat enige invloed kan hebben op de oorspronkelijke woordvolgorde. Op de eerste plaats wil ik de historische wortels van de volgordevariatie in het *hebben*-perfectum opsporen. Daarom zal de wisselende verhouding van de rode en de groene volgorde beschreven worden vanaf de vroegste bronnen in het Nederlands tot vandaag (§3). De beschreven volgordetendensen zullen vervolgens in verband gebracht worden met concomitante taalveranderingen. In dit artikel wordt de impact van de

⁽¹⁾ Voor een exhaustieve bespreking van de bestaande literatuur verwijs ik naar het recente proefschrift van De Sutter (2005: §1.3). Zie ook Coussé (2003: 139-140) voor een korte evaluatie van de belangrijkste onderzoekspistes.

ontwikkeling van het *hebben*-perfectum (§4) en de woordvolgorde in de bijzin (§5) op de werkwoordsvolgorde verkend. De relevantie van beide ontwikkelingen zal duidelijk worden wanneer de grote volgorde-tendenzen in het corpus bloot komen te liggen (§3.4). Alvorens echter in te gaan op de resultaten van het onderzoek, zal eerst de onderzoeksmethode nader toegelicht worden (§2).

2. Onderzoeksmethode

Om inzicht te krijgen in de veranderende werkwoordsvolgorde (en concomitante ontwikkelingen) door de eeuwen heen, moeten we de enige getuigen raadplegen die ons nog resten van vroegere taalstadia: oude geschreven teksten. Ik heb daarom een corpus verzameld met teksten vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw, zodat de evolutie van de werkwoordsvolgorde vanaf het vroege Middelnederlands tot het hedendaagse Nederlands ononderbroken getraceerd kan worden.⁽²⁾ Met teksten uit liefst acht opeenvolgende eeuwen onderscheidt dit corpus zich qua duur van vergelijkbaar syntactisch corpusonderzoek, dat zich tot nog toe meestal beperkte tot de studie van het Middelnederlands alleen en/of het vroege Nieuwnederlands uit de zeventiende eeuw (bv. De Meersman 1990, Burridge 1993). Het verzamelen van een collectie teksten uit een dergelijke lange tijdspanne zorgt evenwel voor enkele nieuwe methodologische uitdagingen.

Zo maakt de ontwikkeling van de standaardtaal het moeilijk om het taalgebruik uit middeleeuwse bronnen te vergelijken met de taal uit latere documenten (vgl. Van der Wal 1992, Van der Sijs 2004). In de middeleeuwen wordt de geschreven taal nog sterk gekleurd door het dialect van de auteur en/of de kopiist. In de loop van de zeventiende eeuw wordt de volkstaal onder andere onder impuls van de renaissance en de zich ontwikkelende boekdrukkunst geregeld en gestandaardiseerd naar het voorbeeld van de klassieke talen (Van der Wal 1995). Hierbij is de Nederlandse standaardtaal vooral geënt op de Hollandse volkstaal, hoewel talige invloeden van zuidelijke en oostelijke immigranten niet uitgesloten mogen worden (voor discussie, zie Boyce Hendriks 1998). Bij de selectie van de teksten voor het corpus moet met de externe geschiedenis van het Nederlands voldoende rekening gehouden worden.

⁽²⁾ Teksten uit de Oudnederlandse periode zijn nog niet in dit onderzoek betrokken. Van der Horst (2003) heeft aangetoond dat onderzoek naar werkwoordsvolgorde op die schaars overgeleverde tekstfragmenten (o.a. glossen en interlineaire vertalingen) enkel mogelijk is indien bijkomende methodologische voorzorgen worden genomen.

Voor de Middelnederlandse periode in het corpus (1250-1575) heb ik teksten gekozen uit drie centrale dialectstreken: enerzijds Vlaanderen en Brabant vanwege de vroege en rijke schriftelijke productie in de volkstaal en anderzijds Holland voor een optimale vergelijking met de latere standaardtaal. Met het oog op de dialectvariatie in de middeleeuwen is het essentieel dat de teksten uit het corpus betrouwbaar te dateren en te lokaliseren zijn. Enkel niet-literaire tekstgenres zoals oorkonden, processtukken en egodocumenten (bv. dagboeken, brieven) met een expliciete vermelding van de plaats en datum van het schrijven voldoen aan dat criterium van lokaliseerbaarheid (Van Loon 2002). Naast een betrouwbare lokalisatie moeten de gekozen teksten ook in voldoende mate in de verschillende eeuwen en de dialectregio's overgeleverd zijn. Voor dat criterium scoren ambtelijke teksten het best aangezien die teksten continu door een kanselarij zijn geproduceerd en gearchiveerd, dit in tegenstelling tot de meer sporadisch overgeleverde egodocumenten. Tegenover de overvloed aan goed gelokaliseerde bronnen staat wel dat ambtelijke teksten helaas veel stereotype uitdrukkingen en formules bevatten die vaak erg archaisch aandoen. Om deze formules zoveel mogelijk uit het onderzoek te weren, werden de meest stereotype delen van de oorkondes (nl. het *protocol* en het *eschatocol*) speciaal gemarkeerd in het corpus.

Concreet heb ik voor originele ambtelijke teksten gekozen die zo goed mogelijk het lokale taalgebruik weerspiegelen. Het gaat om schepenbrieven, statuten en reglementen, lokale rechtspraak, verkoopsovereenkomsten, huurcontracten, schenkingen, huwelijkscontracten en wilsbeschikkingen. Voor de dertiende en veertiende eeuw kon ik gebruik maken van bestaande gedigitaliseerde verzamelingen van ambtelijke teksten, nl. het Corpus Gysseling en het Corpus van Reenen-Mulder.⁽³⁾ Voor de vijftiende en zestiende eeuw zijn helaas geen digitale bronnen beschikbaar zodat ik een beroep heb moeten doen op papieren tekstedities van rechtsbronnen van de grotere steden (nl. Brugge, Gent, Oudenaarde, Kortrijk, Ieper, Antwerpen, Brussel, Leuven, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Gouda, Dordrecht en Breda). Aangezien digitale bronnen zich gemakkelijker automatisch laten doorzoeken en annoteren, heb ik de papieren bronnen gescand en gedigitaliseerd. Bij de concrete keuze van de teksten werd ernaar gestreefd om een vijftal teksten van elk een vijfhonderdtal woorden lang te selecteren per tijdsdoorsnede van vijfentwintig jaar. In totaal bevat dit deel van het corpus 330.000 woorden.

⁽³⁾ Ik wil het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden danken voor het ter beschikking stellen van de gedigitaliseerde en geannoteerde versie van het Corpus Gysseling. Ook gaat mijn dank uit naar Piet van Reenen voor het bezorgen van de recentste digitale versie van zijn verzameling veertiende-eeuwse oorkonden.

Voor de Nieuwnederlandse periode van het corpus (1575-2000) zijn uit praktische overwegingen voorlopig enkel teksten opgenomen uit Holland. Gezien de economische en culturele dominantie van Holland vanaf de zeventiende eeuw is het aanbod teksten uit deze streek immers veel ruimer en diverser dan voor de zuidelijke Nederlanden. Naast een andere regionale samenstelling bevat het Nieuwnederlandse corpus ook een ander soort teksten dan het Middelnederlandse corpus. Terwijl in de middeleeuwen enkel ambtelijke teksten betrouwbaar te dateren en lokaliseren waren voor ons corpus, zijn vanaf de zeventiende eeuw meer teksten en tekstgenres geschikt voor syntactisch onderzoek. Niet alleen vergroot het aanbod van teksten in de volkstaal vanaf de renaissance, ook meer literaire tekstgenres kunnen pas vanaf dan betrouwbaar in tijd en ruimte geplaatst worden. De schrijver treedt immers uit de anonimiteit zodat we een zicht krijgen op de herkomst van de schrijver en ook op het moment waarop hij een werk geschreven heeft. Deze literaire ontwikkelingen maken het mogelijk om in plaats van de archaïsche ambtelijke teksten meer spontane narratieve prozateksten in ons corpus op te nemen. Een bijkomend praktisch argument om vanaf het Nieuwnederlands van ambtelijke teksten af te stappen is het gebrek aan moderne edities van ambtelijke teksten vanaf de zeventiende eeuw.

Concreet zijn narratieve prozateksten geselecteerd waarvan bekend is dat de auteur een geboren en getogen Hollander is. De concrete keuze uit het grotere aanbod van prozateksten heb ik laten afhangen van het aanbod aan digitale teksten in de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren (zie <http://www.dbnl.org>). Het gaat om fragmenten uit religieuze, filosofische, geschiedkundige en politieke betogen, inleidingen bij berijmde werken (bv. dichtbundels, toneelstukken), fragmenten uit reisverslagen, dagboeken, romans, novellen en kortverhalen. Ik heb ernaar gestreefd om per tijdsdoorsnede van vijftientig jaar teksten van drie tot vijf verschillende auteurs te verzamelen van elk minstens 2500 woorden lang. Dat brengt het narratieve corpus op een totaal van 216.000 woorden.

In beide corpora heb ik vervolgens gezocht naar alle attestaties van bijzinnen die geen andere werkwoorden bevatten dan het vervoegde werkwoord *hebben* en een voltooid deelwoord.⁽⁴⁾ Hierbij zijn ook de talrijke nevengeschikte

⁽⁴⁾ Voor het afbakenen van bijzinnen is geen beroep gedaan op het moderne formele criterium 'achtergeplaatste persoonsvorm' (vgl. ANS §21.1.1.1). In de vroegste bronnen van ons corpus bevindt de persoonsvorm zich immers nog niet zo ver achteraan in een ondergeschikte zin als vandaag (cf. §5.1). Als alternatief heb ik daarom het criterium 'afwezigheid van inversie' gebruikt. Sinds het Oudnederlands onderscheiden bijzinnen zich doorgaans immers formeel van de hoofdzin door het ontbreken van

constructies gerekend waarbij *hebben* gecombineerd wordt met twee of meer nevenschiktelijke voltooiden deelwoorden (bv. *dat hij een huis gekocht en verbouwd heeft*). Constructies waarbij een vervoegde vorm van *hebben* gecombineerd wordt met andere hulpwerkwoorden (al dan niet in nevenschikking) en/of infinitieven en *te*-infinitieven, worden buiten beschouwing gelaten. In totaal voldeden 973 zinnen in ambtelijke teksten en 608 zinnen in narratieve teksten aan die criteria. In onderstaande tabel is de verdeling van de geselecteerde zinnen per eeuw weergegeven.

	13de	14de	15de	16de	17de	18de	19de	20ste
Vlaanderen ambtelijk	69	84	105	62				
Brabant ambtelijk	51	64	49	11				
Holland ambtelijk	45	113	239	81				
Holland narratief				43	158	169	142	96

Tabel 1 Aantal onderzochte bijzinnen per cel in de corpora

3. Veranderende werkwoordsvolgorde

De bespreking van de resultaten begint met een overzicht van de veranderende volgorde van *hebben* en het voltooid deelwoord in de bijzin vanaf halverwege de dertiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw. Ik zal een onderscheid maken tussen resultaten gebaseerd op ambtelijke teksten enerzijds (§3.1) en narratieve teksten anderzijds (§3.2). Voor elk subcorpus wordt een grafiek gepresenteerd met de frequenties van de volgorde *hebben* – voltooid deelwoord (de rode volgorde) en de alternatieve volgorde voltooid deelwoord – *hebben* (de groene volgorde) per tijdsdoorsnede van vijftientig jaar. Constructies waarbij een bepaald element (behalve het negatiepartikel *ne/en*) *hebben* en het voltooid deelwoord van elkaar scheidt (bv. *dat hij heeft welwillend betaald*) zijn voor een optimale vergelijking met de literatuur apart in de grafiek opgenomen. Verder in dit artikel worden die gevallen bij de rode volgorde gerekend.

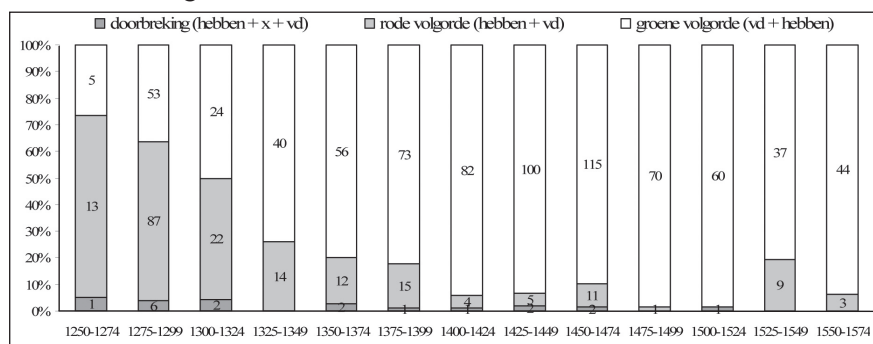
inversie van het subject (Van der Horst 1981, Burridge 1993, Vandenberghe 2003). In het onderzoek zijn enkel zinnen opgenomen die zonder twijfel aan dat formele criterium voldoen. De weinige zinnen waarvoor het criterium inversie minder geschikt is (bijzinnen zonder uitgedrukt subject of relatiefzinnen waarbij het subject het relatief voornaamwoord is), zijn voorlopig uit het onderzoek geweerd.

3.1. Ambtelijke teksten vóór 1575

De resultaten voor de ambtelijke teksten worden eerst voorgesteld zonder regionale differentiëring om algemene tendensen op het spoor te komen in het corpus (§3.1.1). Vervolgens worden de resultaten uitgesplitst volgens dialectregio om dat algemene beeld te nuanceren (§3.1.2).

3.1.1. Algemene tendensen

In volgende grafiek wordt de werkwoordsvolgorde in ambtelijke teksten vanaf 1250 tot 1575 afgebeeld.

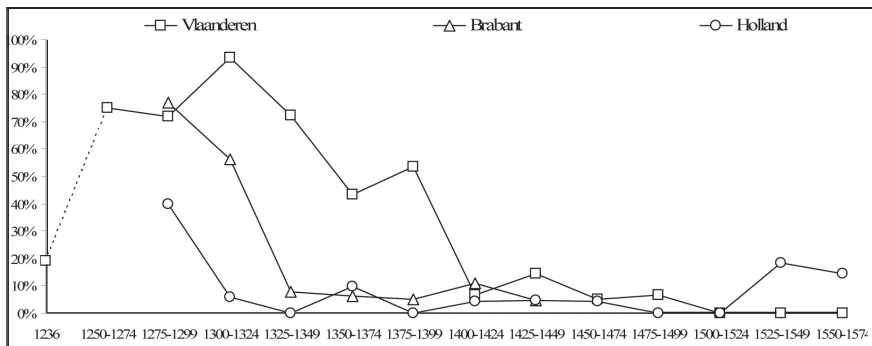
Grafiek 1 Werkwoordsvolgorde in ambtelijke teksten (n = 973)

Grafiek 1 toont dat de keuze voor de rode werkwoordsvolgorde sterk afneemt in de loop van de dertiende en veertiende eeuw. De rode volgorde geniet nog duidelijk de voorkeur in de vroegste ambtelijke teksten uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Vanaf het einde van de dertiende eeuw zien we echter de alternatieve groene werkwoordsvolgorde steeds meer op de voorgrond treden. In de vijftiende eeuw wordt in de ambtelijke teksten vrijwel enkel nog de groene volgorde gebruikt voor het *hebben*-perfectum. Die dalende trend van de rode volgorde is statistisch significant ($\gamma = -0.65$, ASE = 0.03). Onderzoek van De Meersman (1990), Burridge (1993) en Coussé (2003) bevestigt de beschreven tendens. Verdere gedetailleerde vergelijking met het bestaande onderzoek wordt echter bemoeilijkt door het gebruik van andere tekstgenres (bv. artesteksten, literair proza) en een andere presentatie van de resultaten (bv. alle clusters met *zijn*, *hebben* of *worden* en het voltooid deelwoord zijn samengeteld). De geschetste evolutie lijkt een klassiek taalveranderingsproces te suggereren waarbij een oude oorspronkelijke taalvariant (de rode volgorde) concurrentie krijgt van een nieuwe taalvariant (de groene volgorde). De nieuwe taalvariant gaat in de loop

der jaren steeds meer de oude variant verdringen tot enkel de nieuwe variant overblijft. Voor deze hypothese moeten we wel aannemen dat de rode volgorde ouder of oorspronkelijker is dan de groene volgorde. In wat volgt kom ik op deze vraag terug.

3.1.2. Regionale tendensen

Nu een algemeen beeld geschetst is van de onderlinge plaatsing van *hebben* en het voltooid deelwoord, zal ik nagaan of de voorkeur voor een bepaalde werkwoordsvolgorde in de verschillende dialectstreken van elkaar afwijkt. In volgende grafiek wordt concreet het percentage rode volgorde (inclusief doorbreking) in Vlaanderen, Brabant en Holland afgebeeld per tijdsdoorsnede van vijfentwintig jaar. De grafiek wordt ook aangevuld met volgordetellingen uit de *Statuten van de Gentse Leprozerie* (1236).⁽⁵⁾ Daarnaast worden resultaten voor ambtelijke teksten uit Brabant enkel systematisch afgebeeld tot 1450 wegens een schaarste aan gegevens (vgl. tabel 1).

Grafiek 2 Werkwoordsvolgorde in drie dialectstreken
(% rode volgorde, n = 961)

Grafiek 2 laat zien dat de relatieve frequentie van de rode volgorde afneemt in zowel Vlaanderen, Brabant als Holland. Voor elk van die regio's is de trend statistisch significant (Vlaanderen: $\gamma = -0.80$, ASE = 0.04; Brabant $\gamma = -0.50$, ASE = 0.09; Holland: $\gamma = -0.35$, ASE 0.13). Ondanks eenzelfde dalende tendens lijkt de voorkeur voor de rode volgorde van streek tot streek te verschillen. Vlaamse scribenten gebruiken in de vroegste ambtelijke teksten het meest de

⁽⁵⁾ Hoewel deze tekst mogelijk schatplichtig is aan een parallelle tekstversie in het Latijn, wordt hij toch ook als een waardevolle bron voor de vroegste Middelnederlandse syntaxis beschouwd (vgl. De Schutter 2003).

rode volgorde en blijven tot diep in de veertiende eeuw sterk aan die volgordevariant vasthouden. Met die uitgesproken voorkeur voor de rode volgorde verschilt Vlaanderen significant van Holland en Brabant in elke tijdsdoorsnede van de veertiende eeuw (Fisher Exact test). Ook Brabant vertoont in de vroegste bronnen een grote voorkeur voor de rode volgorde maar schakelt tegen halverwege de veertiende eeuw op de groene volgorde over. Door deze snelle ontwikkeling verschilt Brabant vanaf het tweede kwart van de veertiende eeuw niet meer significant van Holland, dat vanaf de vroegste bronnen een voorkeur voor de groene volgorde heeft (Fisher Exact test).

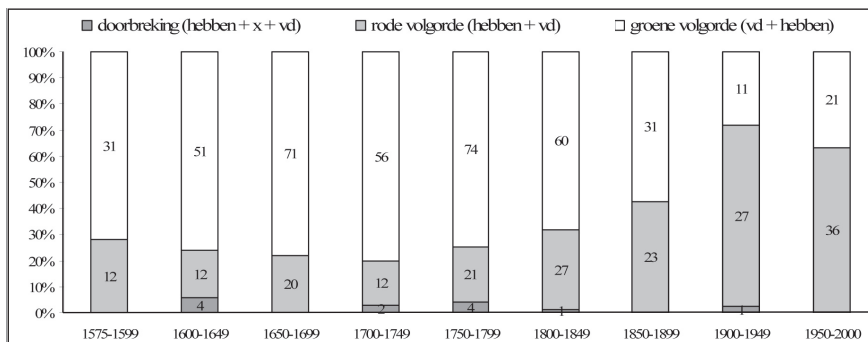
Hoe kan enerzijds de voorkeur voor de rode volgorde in Vlaanderen en anderzijds de voorkeur voor de groene volgorde in Holland verklaard worden? Misschien is in Holland de beschreven overgang van rode naar groene volgorde vroeger voltrokken dan in Vlaanderen. Voor die verschillende timing moet evenwel aangenomen worden dat de rode volgorde in Holland ooit frequenter gebruikt werd dan uit de eerste Hollandse bronnen aan het einde van de dertiende eeuw blijkt. De oudste bronnen uit het corpus wijzen er echter niet op dat de rode volgorde halverwege de dertiende eeuw frequenter voorkwam dan aan het einde van de dertiende eeuw. Vergelijking met andere nog oudere teksten zoals de *Statuten van de Gentse Leprozerie* (1236) suggereert zelfs dat niet de rode volgorde maar veeleer de groene volgorde oorspronkelijk de meest gebruikte volgorde in het *hebben*-perfectum geweest moet zijn. Ook Van der Horst (in voorbereiding) en Schrodt (2004) signaleren overwegend groene volgorde in de samengestelde perfecta met *hebben* (en *zijn*) in respectievelijk het Oudnederlands en het Oudhoogduits. Die nieuwe informatie valt niet te rijmen met een lineair taalveranderingsproces waarbij een oude oorspronkelijke taalvariant (de rode volgorde) concurrentie krijgt van een nieuwe taalvariant (de groene volgorde). In plaats van de rode volgorde als de oorspronkelijke taalvariant te beschouwen, lijkt de rode volgorde veeleer een innovatie die na een periode van hevige concurrentie met de oorspronkelijke groene volgorde uiteindelijk aan het kortste eind heeft getrokken.

In dat bijgestelde scenario van taalverandering kunnen de volgordevoorkeuren in de drie dialectstreken vrij eenvoudig geïntegreerd worden. Hierbij gaan we er niet van uit dat de drie dialectstreken ooit (in een niet-gedocumenteerde periode) hetzelfde aandeel rode volgorde gehad hebben. Veeleer wordt aangenomen dat Vlaanderen het meest verregaand de rode volgorde in het *hebben*-perfectum hebben geïntroduceerd terwijl Brabant en Holland meer zijn blijven vasthouden aan de oorspronkelijke groene volgorde. In dialectgeografische termen vormt Vlaanderen (als cultureel en economisch centrum in

de middeleeuwen) wellicht de innoverende regio terwijl Brabant en Holland als aangrenzende gebieden de vernieuwingen ontvangen en in mindere of meerdere mate gaan overnemen. Als omstreeks 1300 de tendens naar meer rode volgorde tot stilstand komt, zien we dat Holland en Brabant in enkele decennia tijd van de overgenomen rode volgorde kunnen afstappen terwijl de rode volgorde in Vlaanderen veel dieper doorgedrongen lijkt in de taal en pas een eeuw later in de meeste contexten verdwenen is.

3.2. Narratieve teksten vanaf 1575

Onderzoek van ambtelijke teksten heeft blootgelegd dat tegen de vijftiende eeuw de groene volgorde nagenoeg de enige volgordevariant is geworden in zowel Vlaanderen, Brabant als Holland. In de loop van de zestiende eeuw laat grafiek 2 evenwel een kleine heropleving zien van de rode volgorde in Holland. In wat volgt zal in het aansluitende corpus van narratieve teksten nagegaan worden of die tendens zich in de daaropvolgende decennia in Holland doorzet. Door de verschillende samenstelling van beide corpora qua regio en tekstgenre (cf. §2) kan deze vergelijking niet meer dan een indicatie geven van het mogelijke verloop van de volgordeveranderingen tijdens de zestiende/zeventiende eeuw. De resultaten in grafiek 3 worden per halve eeuw gegroepeerd aangezien het onderzochte narratieve corpus niet zo omvangrijk is als het corpus ambtelijke teksten.

Grafiek 3 Werkwoordsvolgorde in narratieve teksten (n = 608)

Uit grafiek 3 blijkt dat de rode volgorde al opduikt in de vroegste Hollandse bronnen van het narratieve corpus. De beperkte aanwezigheid van de rode volgorde halverwege de zestiende eeuw in ambtelijke teksten in Holland (cf. grafiek 2) komt dus ook terug in de latere narratieve teksten. Vanaf het einde van

de zestiende eeuw tot diep in de achttiende eeuw schommelt het aandeel rode volgorde steeds rond een kwart van alle *hebben*-perfecta. Vanaf de negentiende eeuw stijgt het aandeel rode volgorde totdat de rode volgorde in het begin van de twintigste eeuw de groene volgorde in frequentie gaat overtreffen. Zo komen we tot de hedendaagse volgordeverhoudingen zoals we die uit synchroon onderzoek kennen (vgl. De Sutter 2005). Samenvattend zien we in vier eeuwen narratieve teksten de rode volgorde evolueren van een vrij marginale volgordevariant tot een geduchte concurrent van de groene volgorde. De graduele toename van de rode volgorde is overigens statistisch significant ($\gamma = 0.28$, $ASE = 0.05$).

3.3. Samenvatting

Uit voorgaand onderzoek bleek dat de werkwoordsvolgorde in het *hebben*-perfectum enkele ingrijpende veranderingen heeft ondergaan in het Nederlands. Om te beginnen zien we in de vroegste ambtelijke bronnen (in Vlaanderen en Brabant) een tijdelijke voorkeur voor de rode volgorde die vanaf de veertiende eeuw wordt verlaten voor een groeiend gebruik van de groene volgorde. In de loop van de zestiende eeuw ontstaat een omgekeerde evolutie van de groene volgorde naar een groeiende voorkeur voor de rode volgorde. Ook in het aansluitende corpus met de narratieve prozateksten vanaf 1575 tot vandaag zien we dat de rode volgorde in frequentie toeneemt. Het is die laatste diachrone ontwikkeling die geleid heeft tot de moderne distributie waarbij de rode volgorde en de groene volgorde ongeveer even sterk staan. De historische wortels van de moderne volgordevariatie moeten dus allicht gezocht worden in de zestiende eeuw. Met bovenstaande beschrijving van de veranderende werkwoordsvolgorde is de moderne distributie van de rode en groene volgorde in een verhelderend diachroon perspectief geplaatst. We kunnen de synchrone ‘vrije’ volgordevariatie beschouwen als het voortleven van een oude taalvariant (de groene volgorde) naast een nieuwe opkomende variant (de rode volgorde) op hetzelfde moment in de tijd.

3.4. Concomitante taalveranderingen

Naast de beschrijving van de veranderende werkwoordsvolgorde werd in de inleiding ook verkennend onderzoek naar concomitante taalveranderingen aangekondigd. De evolutie van de rode volgorde in de dertiende en veertiende eeuw lijkt erg parallel te verlopen met wat we weten over meer globale volgordeveranderingen in de Middelnederlandse zin. In de literatuur (cf. §5.1) is gesignaleerd dat de persoonsvorm in het vroege Middelnederlands naar voren

in de zin verschuift. Met die verschuiving neemt het aantal constituenten achter de persoonsvorm (in *extrapositie*) toe. Die tendens wordt echter in de loop van het Middelnederlands omgekeerd als de persoonsvorm naar de achterpositie verschuift en de mogelijkheden tot extrapositie geleidelijk afnemen. Net als de rode volgorde kent de ruime toepassing van extrapositie dus slechts een tijdelijke bloei in het vroege Middelnederlands.

Dat er een mogelijk verband is tussen werkwoordsvolgorde en de positie van werkwoord en argumenten in de zin, wordt in de taaltypologie herhaaldelijk geclaimd. In de talen van de wereld blijkt immers de volgorde hulpwerkwoord – hoofdwkwoord te correleren met de volgorde zinswerkwoord – direct object en vice versa (Dryer 1992: 100, vgl. ook Greenberg 1966: 85, *universal* 16). Toegepast op het vroege Middelnederlands kunnen we een correlatie verwachten tussen de rode volgorde *hebben* – voltooid deelwoord en de extrapositie van het object. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat *hebben* een volwaardig hulpwerkwoord is en het voltooid deelwoord het hoofdwkwoord van de zin vormt. Voor de vroegste bronnen in het corpus is het echter onzeker of de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum al volledig afgerond is. In wat volgt zal daarom eerst de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum in kaart gebracht worden (§4) voor we ingaan op de relatie tussen werkwoordsvolgorde en de volgorde zinswerkwoord – direct object in de bijzin (§5).

4. De ontwikkeling van het *hebben*-perfectum

In deze paragraaf zal ik eerst het mogelijke verloop van de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum schetsen aan de hand van secundaire literatuur (§4.1). Vervolgens zal ik voor alle constructies met *hebben* en een voltooid deelwoord uit dit onderzoek empirisch nagaan in welke fase van de geschetste ontwikkeling die constructies zich bevinden (§4.2). Ten slotte worden die resultaten in verband gebracht met de gegevens over de werkwoordsvolgorde uit de vorige paragraaf (§4.3).

4.1. De ontwikkeling van het *hebben*-perfectum in de literatuur

In het moderne Standaardnederlands wordt de constructie met *hebben* en het voltooid deelwoord prototypisch gebruikt om aan te geven dat de handeling, uitgedrukt door het werkwoord in de vorm van een voltooid deelwoord, op het moment van spreken afgerond is (vgl. ANS §2.4.8.4), zoals in:

- (1) Hij stierf zoals hij *geleefd heeft*, vol passie voor de dieren.
- (2) Schat, *heb* je de vakantie al *gegoogled*?

Aangezien het de combinatie van beide werkwoordelijke elementen is die het voltooid-zijn uitdrukt, wordt die constructie in de syntactische literatuur een omschreven of samengesteld perfectum genoemd. Het moderne *hebben*-perfectum is een erg productieve constructie die op alle transitieve en immutatieve intransitieve werkwoorden toegepast kan worden.⁽⁶⁾

Het *hebben*-perfectum zoals wij dat vandaag kennen, is niet altijd in het Nederlands aanwezig geweest. Zo werd in de Wachtendonckse Psalmen (ca. 900) het synthetische perfectum uit de Latijnse brontekst niet vertaald door een omschreven *hebben*-perfectum maar door een synthetisch preteritum (cf. Van der Horst 1998: 104, De Belder 2005: 52-57). Mogelijk was het *hebben*-perfectum nog niet erg bekend bij de vertaler(s) van de Wachtendonckse Psalmen hoewel ook de dwang van het interlineaire vertaalprincipe niet uitgesloten kan worden. In latere bronnen zoals Williram (ca. 1100) worden dan weer al volop *hebben*-perfecta gebruikt (cf. Van der Horst 1998: 104, De Belder 2005: 68-76). Die constructies zouden echter nog niet zo productief zijn als vandaag aangezien de *hebben*-perfecta nog uitsluitend met transitieve werkwoorden voorkomen. In de literatuur wordt algemeen aangenomen (cf. Kern 1912: §14-27 en §37-45, Van Bree 1981: 382-383, Duinhoven 1985: 21-24, Van der Horst 1998: 104 voor het Nederlands; Heine & Kuteva 2006 voor referenties naar andere Europese talen) dat het *hebben*-perfectum teruggaat op een predicatieve possessieve constructie:

- (3) Het paard *heeft* het zadel *opgetuigd*.
- (4) De gevangene *heeft* de boeien *gesloten*.
- (5) De dame *heeft* de haren *losgewaaid*.

In dergelijke constructies drukt het vervoegde werkwoord *hebben* een bezits-achtige relatie uit tussen het subject en het direct object. Het voltooid deelwoord functioneert als een attributieve bepaling bij het direct object. Het werkwoord in de vorm van een voltooid deelwoord is steeds een transitief werkwoord dat als (niet-uitgedrukt) direct object het zinsobject heeft maar niet noodzakelijk het

⁽⁶⁾ Bij sommige werkwoorden kan naast *hebben* bovendien ook *zijn* gebruikt worden. Voor meer details verwijs ik naar de ANS (§2.3.2.8.iv.c), Honselaar (1987) en Shannon (1993) en verdere referenties daarin.

zinssubject als subject (Harris 2003: 542-545).⁽⁷⁾ Daarnaast zijn die werkwoorden – compatibel met hun vorm als voltooid deelwoord – ook steeds inherent begrensd in hun tijdsverloop en eindpuntgericht. Conform de literatuur over lexicaal aspect of *Aktionsart* (Vendler 1957) spreken we van een inherent perfectief aspect. Wanneer het zinssubject van dergelijke possessieve constructies ook als subject van het voltooid deelwoord geïnterpreteerd kan worden, krijgen we naast de oorspronkelijke possessieve lezing ook een secundaire perfectieve interpretatie, zoals in:

- (6) Het paard *heeft* het zadel *afgegooid*.
- (7) De gevangene *heeft* de boeien *geforceerd*.
- (8) De dame *heeft* de haren *opgestoken*.

Het zijn dergelijke ambigue constructies die aan de basis van het moderne *hebben*-perfectum moeten liggen. Om echter tot de productieve constructie te komen die we vandaag zo vaak gebruiken, moet nog een grammaticalisatieproces plaatsvinden waarbij de restricties van de oorspronkelijke possessieve constructie versoepeld worden. Op basis van onderzoek naar Oudhoogduitse teksten onderscheidt Grønvik (1986: 31) in dat grammaticalisatieproces een vijftal fasen waarbij de oorspronkelijke beperking tot perfectieve transitieve voltooid deelwoorden stapsgewijs wordt opgeheven:

Fase I	enkel perfectieve transitiva
bv. <i>ik heb het huis gesloten / geschilderd / gekocht</i>
Fase II	uitbreiding naar imperfectieve transitiva
bv. <i>ik heb het huis gezien / gezocht / gehuurd</i>
Fase III	noodzaak om object uit te drukken vervalst bij transitiva
bv. <i>ik heb daarnet gegeten</i>
Fase IV	uitbreiding naar intransitiva met argument in datief of genitief
vgl. Mnl. <i>hi heeft Gode gedankt, si hebben des vergheten</i>
Fase V	uitbreiding naar imperfectieve intransitiva
bv. <i>ik heb geslapen / geleefd / gehuild</i>

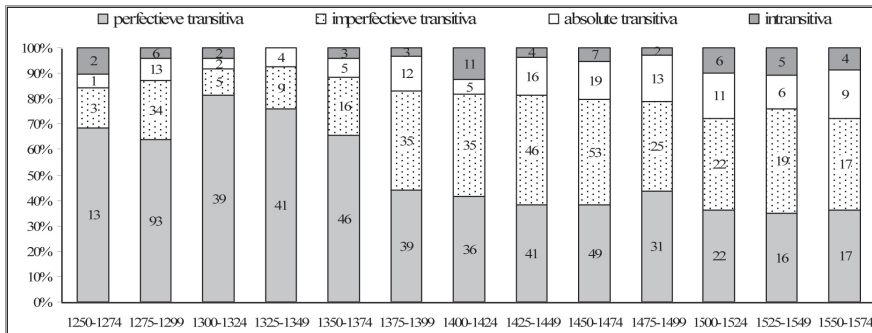
Grønvik situeert het begin van die evolutie voor het Oudhoogduits rond 800. In meer westelijk gesitueerde variëteiten van het Germaans blijken in diezelfde

⁽⁷⁾ Een alternatieve analyse van het voltooid deelwoord als predicatieve bepaling is ook mogelijk. Het voltooid deelwoord is dan het zinswerkwoord van een *small clause*, die als subject het direct object van de matrixzin heeft.

periode naast voorbeelden uit fase I ook al latere fases vertegenwoordigd te zijn (Grønvik 1986: 62). Het Oudhoogduits is dan ook betrekkelijk laat in de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum in vergelijking met het Oudsaksisch, het Oudengels en het westelijke Oudnoords. Tegen het einde van het eerste millennium zijn de vijf fases aanwezig in de Oudhoogduitse teksten. Uit onderzoek van Oubouzar (1974) blijkt dat het *hebben*-perfectum in de loop van de late middeleeuwen verder geïntegreerd wordt in het verbale systeem van het Duits. Zo wordt de constructie in de loop der eeuwen steeds frequenter gebruikt in verhouding tot andere bestaande werkwoordconstructies (Oubouzar 1974: 79). Vanaf de zestiende eeuw kunnen ook modale hulpwerkwoorden in een *hebben*-perfectum gebruikt worden. Hoewel de grote lijnen van het *hebben*-perfectum al tegen het einde van het eerste millennium zijn uitgezet, blijkt het dus tot het einde van de middeleeuwen te duren voor de ontwikkeling volledig afgerond is in het Duits.

4.2. De ontwikkeling van het *hebben*-perfectum in het corpus

Voorgaand literatuuroverzicht heeft laten zien dat de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum in de middeleeuwen wellicht nog niet volledig afgerond is. Het is dus nodig om voor dit onderzoek na te gaan in welke mate de onderzochte *hebben*-perfecta als een volwaardig perfectum geïnterpreteerd worden. Helaas is het niet mogelijk om op basis van inzichten uit de geciteerde literatuur systematisch uit te maken of constructies met een perfectief transitief voltooid deelwoord al dan niet nog hun oorspronkelijke possessieve interpretatie dragen. Wel is het haalbaar om uitgaande van de analyse van Grønvik (1986) een onderscheid te maken tussen de ambigue bronconstructies en alle afgeleide constructies die enkel als *hebben*-perfectum te interpreteren zijn. Concreet maak ik in de volgende paragraaf een onderscheid tussen perfectieve transitiva, imperfectieve transitiva, absoluut gebruikte transitiva en alle intransitiva. In tegenstelling tot Grønvik maak ik bij die laatste klasse geen onderscheid meer tussen intransitiva met argumenten in de datief of genitief en andere intransitiva, gezien de verregaande deflectie in het Nederlands.

Grafiek 4 Ontwikkeling *hebben*-perfectum in ambtelijke teksten (n = 973)

Grafiek 4 toont dat het voltooid deelwoord in het *hebben*-perfectum al halverwege de dertiende eeuw niet meer beperkt is tot de oorspronkelijke klasse van de perfectieve transitiva. Nieuwe *hebben*-perfecta met imperfectieve transitieve, absoluut gebruikte transitieve en intransitieve voltooiden deelwoorden komen ook al in de ambtelijke teksten voor. Die vergevorderde grammaticalisatie van het *hebben*-perfectum hoeft niet te verwonderen, gezien de relatief late start van het onderzochte corpus. Toch valt het op dat in de dertiende eeuw de oorspronkelijke klasse van *hebben*-perfecta veruit nog het frequentst voorkomt. De nieuwe constructies zijn nog vrij zeldzaam, wat erop kan wijzen dat ze nog niet lang in de taal geïntroduceerd waren. In de loop van de veertiende eeuw neemt het aandeel nieuwe perfecten opvallend toe tegenover de groep oorspronkelijke *hebben*-perfecta. Tegen het begin van de vijftiende eeuw lijkt de distributie van de verschillende klassen van voltooiden deelwoorden stilaan te stabiliseren, wat erop kan wijzen dat de grammaticalisatie van het *hebben*-perfectum langzaam afgerond raakt.⁽⁸⁾ Samenvattend zien we het aandeel oorspronkelijke *hebben*-perfecta in de loop van de veertiende eeuw afnemen ten voordele van een groeiend gebruik van de nieuwe *hebben*-perfecta. Deze dalende tendens is bovendien statistisch significant ($\gamma = -0.31$, ASE = 0.04).

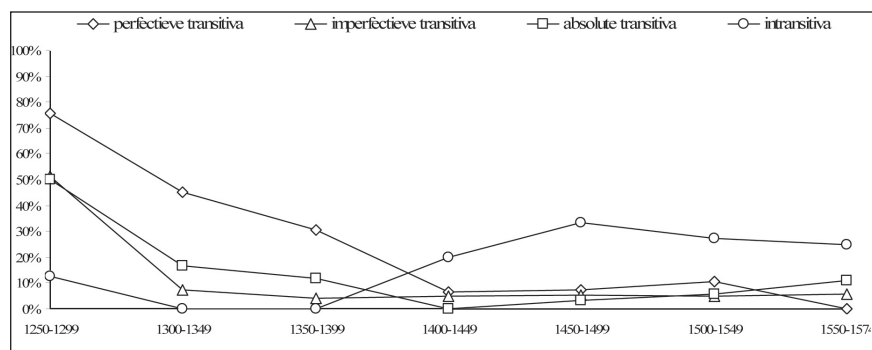
De dalende trend van de oorspronkelijke *hebben*-perfecta tegenover de nieuwe *hebben*-perfecta in grafiek 4 lijkt op het eerste gezicht erg parallel te verlopen met de veranderende werkwoordsvolgorde in grafiek 1. Rode werkwoordsvolgorde lijkt hierbij meer samen te hangen met de oorspronkelijke

⁽⁸⁾ Om definitieve conclusies te kunnen trekken over de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum is bijkomend vergelijkend onderzoek nodig naar het gebruik van de vier onderscheiden werkwoordklassen in andere contexten dan het *hebben*-perfectum. Dit valt evenwel buiten het opzet van deze bijdrage.

hebben-perfecta terwijl de groene volgorde gestimuleerd lijkt te worden door de nieuwe *hebben*-perfecta. Die tendens is te opvallend om terzijde te laten. Daarom zal in wat volgt nagegaan worden hoe de werkwoordsvolgorde in de ambtelijke teksten met de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum in verband gebracht kan worden.

4.3. Relatie ontwikkeling van het hebben-perfectum en veranderende werkwoordsvolgorde

Om het verband tussen de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum en de veranderende werkwoordsvolgorde te onderzoeken, zal ik voor de vier klassen van *hebben*-perfecta die in de vorige paragraaf werden onderscheiden, nagaan in welke mate zij een verschillende voorkeur hebben voor de rode (en dus impliciet ook de groene) volgorde per tijdsdoorsnede van vijftig jaar.

Grafiek 5 Werkwoordsvolgorde als functie van ontwikkeling *hebben*-perfectum (% rode volgorde, n = 973)

Grafiek 5 laat zien dat de verschillende soorten *hebben*-perfecta een ongelijke voorkeur hebben voor de rode dan wel groene volgorde. *Hebben*-perfecta met een perfectief transitief voltooid deelwoord vertonen in de tweede helft van de dertiende eeuw een uitgesproken voorkeur voor de rode volgorde. Imperfectieve transitieve en absoluut gebruikte voltooid deelwoorden worden in die periode dan weer ongeveer even vaak vóór als achter het hulpwerkwoord *hebben* geplaatst. Intransitieve *hebben*-perfecta ten slotte vertonen vanaf de eerste ambtelijke teksten een duidelijke voorkeur voor de groene volgorde. Die verschillende voorkeuren voor de rode volgorde blijken opvallend goed overeen te komen met de veronderstelde introductie van de verschillende werkwoordsklassen in het *hebben*-perfectum. Hoe langer een combinatie van *hebben* en een voltooid

deelwoord al als een *hebben*-perfectum functioneert, hoe meer die constructie in de rode volgorde voorkomt. In de loop van de veertiende eeuw zien we het aandeel rode volgorde in alle categorieën van *hebben*-perfecta afnemen. Uit wat voorafging, weten we dat die ontwikkeling gelijktijdig verloopt met de afname van de *hebben*-perfecta met een perfectief transitief voltooid deelwoord ten voordele van de nieuwe *hebben*-perfecta. Grafiek 5 sluit uit dat de toename van de groene volgorde eenvoudigweg toegeschreven moet worden aan het groeiende numerieke overwicht van de nieuwe ‘groene’ *hebben*-perfecta (van een kwart naar tweederde van alle *hebben*-perfecta). Niet alleen de nieuwe *hebben*-perfecta maar ook de oorspronkelijke *hebben*-perfecta verschuiven in de loop van de veertiende eeuw in de richting van meer groene volgorde. Wel is mogelijk dat door de toenemende frequentie van de nieuwe *hebben*-perfecta (en dus ook van de groene volgorde in het totaal) de rode volgorde onder druk is komen te staan. Door extensie kan vervolgens een algemene tendens naar meer groene volgorde ontstaan zijn in alle klassen van *hebben*-perfecta. Tegen de vijftiende eeuw onderscheiden de verschillende *hebben*-perfecta zich niet meer qua werkwoordsvolgorde.⁽⁹⁾ Het is in die periode dat ook de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum zich stabiliseert. Samenvattend toont een reeks Fisher Exact tests aan dat de keuze voor werkwoordsvolgorde in de perfectieve transitiva significant verschilt van de andere werkwoordklassen in de dertiende en veertiende eeuw.

5. Volgorde werkwoord – object in de bijzin

In voorgaande paragraaf is aannemelijk gemaakt dat de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum een belangrijke rol speelt in de keuze voor de rode dan wel de groene werkwoordsvolgorde. In deze paragraaf wordt de invloed voor het eerst verkend van een tweede concomitante ontwikkeling op de werkwoordsvolgorde: de veranderende volgorde van het zinswerkwoord en direct object. Deze paragraaf begint met een kort overzicht van de veranderende onderlinge volgorde van het werkwoord en het object vanaf het Oudnederlands tot het moderne Nederlands op basis van bestaand onderzoek (§5.1). Vervolgens wordt de positie van werkwoord en object empirisch verkend voor het corpus ambtelijke teksten (§5.2). Ten slotte zullen die resultaten in verband gebracht worden met de resultaten voor de werkwoordsvolgorde (§5.3).

⁽⁹⁾ Alleen intransitieve *hebben*-perfecta wijken af van de tendens naar groene volgorde door een (nog niet verklaard) hoog aandeel rode volgorde.

5.1. Volgorde werkwoord - object in de bijzin in de literatuur

Diachroon onderzoek naar de volgorde van het zinswerkwoord en het direct object kadert in de bestaande literatuur veelal binnen onderzoek naar extrapositie. In de geschiedenis van het Nederlands is het aantal en het soort constituenten dat in extrapositie achter het zinswerkwoord konden voorkomen gevoelig veranderd. In volgend overzicht wordt de positie van het object tegenover het zinswerkwoord in de bijzin binnen deze meer algemene evolutie geschetst.⁽¹⁰⁾

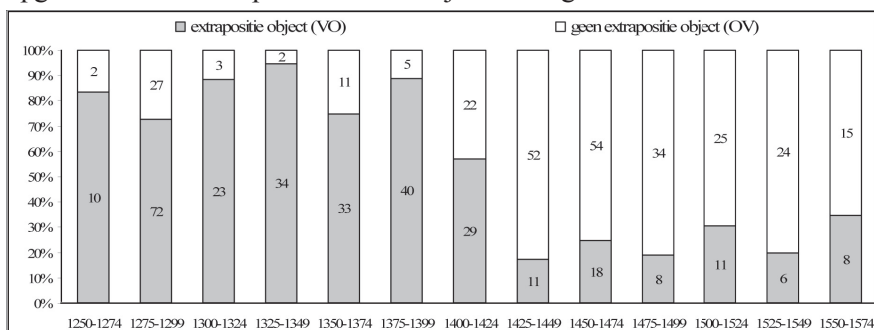
Over de positie van constituenten tegenover het zinswerkwoord in het Oudnederlands is niet zo veel bekend. Van der Horst (2003: 276) signaleert voor de Wachtendonckse Psalmen dat het vervoegde werkwoord in de bijzin niet zo ver naar achteren staat als vandaag: nog allerlei zinsdelen staan na de persoonsvorm die daar later niet meer mogelijk waren. Ook in vroege Middelnederlandse teksten zien we dat extrapositie van constituenten frequenter voorkomt dan vandaag. Gerritsen (1978: 25) rapporteert voor 40% van de bijzinnen uit het *Limburgse leven van Jezus* (1271) extrapositie van het object. Colpaert (1981: *passim*) vindt in het dertiende-eeuwse corpus Gysseling ook veel extrapositie van het object, nl. 46% in Brugge, 49% in Gent, 61% Mechelen en 36% in Dordrecht. Burridge (1993: §6) neemt aan dat het vroegste Nederlands (net als in het Engels, vgl. Fischer e.a. 2000: §5) in de richting van meer VO aan het evolueren was.

In de latere Middelnederlandse bronnen worden minder constituenten in extrapositie na het zinswerkwoord geplaatst. Burridge (1993: 83) vermeldt voor de veertiende eeuw tot een kwart extrapositie van het object terwijl dat aandeel zakt tot onder de 10% in latere eeuwen. Naast de lagere frequentie van extrapositie worden ook de criteria om een constituent achter het vervoegde werkwoord te plaatsten strenger. Burridge (1993: 94) wijst er bijvoorbeeld op dat pronomina objecten niet meer in extrapositie kunnen voorkomen in de zeventiende eeuw. Samen met het afnemen van extrapositie verschuift het vervoegde werkwoord in de bijzin steeds meer naar achteren tot de moderne bijzinsvolgorde met een achtergeplaatste persoonsvorm wordt bereikt (cf. Van der Horst 1981: 31, Burridge 1993: 44-45, Coussé 2003: 146-147).

⁽¹⁰⁾ Binnen het beperkte bestek van deze bijdrage zal geen verdere aandacht besteed worden aan de mogelijke invloed van extrapositie van andere constituenten dan het direct object op de werkwoordsvolgorde. In toekomstig onderzoek verdient deze onderzoekspiste evenwel verder uitwerking.

5.2. Volgorde werkwoord - object in het corpus

Op basis van voorgaand literatuuroverzicht valt voor het corpus met ambtelijke teksten te verwachten dat er in de vroegste bronnen een tendens naar VO zal blijken die in latere teksten weer zal verdwijnen. Om die hypothese te testen, wordt in de volgende grafiek de onderlinge plaatsing van het direct object (O) tegenover het vervoegde werkwoord *hebben* (V) afgebeeld. Bijzinnen zonder een uitgedrukt object of relatieve bijzinnen met het relativum als object (dus met het object op een vaste plaats aan het begin van de bijzin) zijn niet in de grafiek opgenomen omdat de positie van het object in die gevallen niet variabel is.

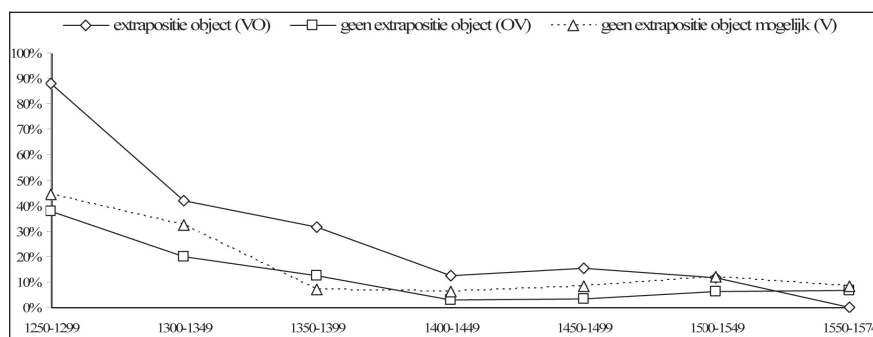
Grafiek 6 Volgorde werkwoord - object in ambtelijke teksten (n = 579)

Grafiek 6 laat zien dat het percentage bijzinnen met het object in extrapositie in de loop van de middeleeuwen sterk afneemt. Op het einde van de dertiende eeuw en in de veertiende eeuw heeft meer dan drie kwart van de zinnen een object in extrapositie. In het begin van de vijftiende eeuw daalt het percentage bijzinnen met het object in extrapositie tot ongeveer een kwart van alle bijzinnen. Hoewel er in dit onderzoek geen rekening gehouden is met factoren die extrapositie al dan niet stimuleren, blijkt toch duidelijk dat men op de tendens naar meer VO terugkeert in de loop van de middeleeuwen. De dalende trend van de bijzinnen met extrapositie van het object is statistisch significant ($\gamma = -0.58$, ASE = 0.04): de keuze voor extrapositie van het object neemt af naarmate de tijd verstrijkt.

5.3 Relatie volgorde werkwoord - object en de veranderende werkwoordsvolgorde

In wat volgt wordt ingegaan op het mogelijke verband tussen werkwoordsvolgorde in het *hebben*-perfectum en de onderlinge positie van het direct object en het vervoegde werkwoord in de bijzin. Bij een eerste visuele vergelijking van de

gegevens over de veranderende werkwoordsvolgorde (grafiek 1) en de positie van het object in de bijzin (grafiek 6) stellen we vast dat de ontwikkeling van een dominante rode volgorde naar meer groene volgorde parallel verloopt met de overgang van een overwicht van VO-volgorde naar meer OV-volgorde. Toch verlopen beide ontwikkelingen niet echt geheel gelijktijdig: de werkwoordsvolgorde verandert vooral in de veertiende eeuw het meest terwijl de bijzinsvolgorde veeleer in de vijftiende eeuw verschuift. Om de impact van de positie van het object preciezer in te schatten, wordt voor bijzinnen met het object al dan niet in extrapositie nagegaan in welke mate zij een voorkeur voor rode volgorde hebben. Daarnaast wordt ook het percentage rode volgorde afgebeeld voor bijzinnen zonder uitgedrukt object samen met bijzinnen waarbij het object als relatief bindwoord een vaste positie heeft. Zo kunnen we het effect van de plaats van het object op de werkwoordsvolgorde vergelijken met een controlegroep waar de positie van het object geen rol kan spelen.

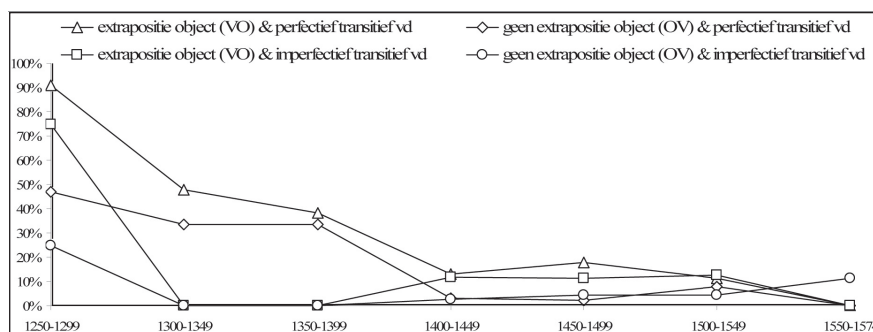
Grafiek 7 Werkwoordsvolgorde als functie van positie van het object (% rode volgorde, $n = 973$)

Grafiek 7 laat zien dat een andere positie van het object tegenover het vervoegde werkwoord in de bijzin samenhangt met een verschillende voorkeur voor de rode volgorde. Bijzinnen met het object in extrapositie vertonen in de tweede helft van de dertiende eeuw een uitgesproken voorkeur voor de rode volgorde. In bijzinnen met het object voor het vervoegde werkwoord daarentegen wordt naast de rode volgorde ook frequent de groene volgorde gebruikt. Hierin verschillen die bijzinnen niet veel van de bijzinnen waar de positie van het object geen invloed op de werkwoordsvolgorde kan uitoefenen (de zogenaamde controlegroep). Die verschillende voorkeuren voor de rode volgorde worden statistisch bevestigd door twee Fisher Exact tests. Bijzinnen met het object in extrapositie blijken met hun voorkeur voor de rode volgorde significant te verschillen van zowel bijzinnen

zonder extrapositie als van de controlegroep. Voor de dertiende eeuw blijkt dus de rode volgorde (zoals voorspeld) sterk samen te hangen met de extrapositie van het object (VO). Afwezigheid van extrapositie (OV en V) daarentegen blijkt echter niet noodzakelijkerwijs de groene volgorde te impliceren. In de loop van de veertiende eeuw laat grafiek 7 een toename van de groene volgorde in alle bijzinstypes zien. Daarnet is er al op gewezen dat die tendens naar groene volgorde zich vroeger voltrekt dan de veranderingen in de bijzinsvolgorde in de vijftiende eeuw. Tegen het begin van de vijftiende eeuw vertoont het *hebben*-perfectum in alle bijzinnen vrijwel uitsluitend de groene volgorde.

6. Interactie ontwikkeling van het *hebben*-perfectum en positie van het object

In de twee voorgaande paragrafen is naar voren gekomen dat verschillen in de samenstelling van het *hebben*-perfectum en de wisselende positie van het object tegenover het vervoegde werkwoord in de bijzin resulteren in een specifieke voorkeur voor de rode dan wel de groene volgorde. Hierbij bleek het gebruik van de groene volgorde vooral gestimuleerd te worden door de aanwezigheid van een intransitief voltooid deelwoord in het *hebben*-perfectum en de afwezigheid van extrapositie van het object in de bijzin. Welke van beide variabelen de voorkeur voor de groene volgorde het meest beïnvloed heeft, is moeilijk uit te maken. Ze overlappen immers voor een groot deel: zo hebben bijzinnen met een intransitief voltooid deelwoord geen object, dat dus ook geen rol kan spelen. Het gebruik van de rode volgorde bleek dan weer in de hand gewerkt te worden door de aanwezigheid van een perfectief transitief voltooid deelwoord en de extrapositie van het object in de bijzin. Op dit moment valt niet uit te sluiten dat ook die factoren elkaar overlappen: zo is het denkbaar dat het direct object van perfectieve transitiva meer dan gemiddeld in extrapositie verschijnt. Om een beter zicht te krijgen op de interactie tussen de variabelen perfectief transitief voltooid deelwoord – imperfectief transitief voltooid deelwoord en de variabelen aanwezigheid extrapositie object – afwezigheid extrapositie object zal ik in de volgende grafiek de voorkeur voor de rode volgorde afbeelden van de vier mogelijke combinaties van die variabelen.

Grafiek 8 Werkwoordsvolgorde als functie van *hebben*-perfectum en object (% rode volgorde, n = 579)

Grafiek 8 laat zien dat bijzinnen met een perfectief transitief voltooid deelwoord en met het direct object in extrapositie doorgaans de grootste voorkeur voor de rode volgorde hebben. Bij de andere groepen bijzinnen valt een verschuiving in de voorkeur voor de rode volgorde waar te nemen. In de tweede helft van de dertiende eeuw blijkt de voorkeur voor werkwoordsvolgorde het meest te correleren met de positie van het object: bijzinnen met extrapositie van het object vertonen meer rode volgorde dan bijzinnen zonder extrapositie. Binnen die grote tweedeling zien we vervolgens dat perfectieve voltooid deelwoorden de grootste voorkeur voor de rode volgorde wegdragen. In de veertiende eeuw zien we dat alle bijzinnen met een transitief imperfectief voltooid deelwoord resoluut voor de groene volgorde kiezen. Zo ontstaat een nieuwe tweedeling waarbij bijzinnen met een imperfectief voltooid deelwoord een uitgesproken voorkeur hebben voor de groene volgorde terwijl bijzinnen met een perfectief voltooid deelwoord langer vasthouden aan de rode volgorde. Tegen de vijftiende eeuw vertonen alle bijzinnen een uniform gebruik van de groene volgorde.

7. Besluit

In dit artikel is de volgordevariatie in het *hebben*-perfectum bestudeerd vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw tot het einde van de twintigste eeuw. De werkwoordsvolgorde in het *hebben*-perfectum bleek enkele ingrijpende veranderingen te hebben ondergaan gedurende die zeventienhonderdvijftig jaar. Om te beginnen zien we in de vroegste bronnen een tijdelijke voorkeur voor de rode volgorde die vanaf de veertiende eeuw wordt verlaten voor een groeiend gebruik van de groene volgorde. In de loop van de zestiende eeuw ontstaat een

omgekeerde evolutie van de groene volgorde naar een groeiende voorkeur voor de rode volgorde. Het is die laatste diachrone ontwikkeling die geleid heeft tot de moderne distributie waarbij de rode volgorde en de groene volgorde met elkaar in concurrentie staan.

Naast die diachrone beschrijving van de werkwoordsvolgorde is ook verkennend onderzoek gevoerd naar de mogelijke invloed van de ontwikkeling van het *hebben*-perfectum en de positie van het object op de volgordeveranderingen in het *hebben*-perfectum in het Middelnederlands. Een tweetal significante tendensen zijn naar voren gekomen. In de tweede helft van de dertiende eeuw bleek de aanwezigheid van een object in extrapositie sterk geassocieerd met de rode volgorde. Voor de veertiende eeuw is dan weer vastgesteld dat nieuwe *hebben*-perfecta (ongeacht de positie van het object) resoluut voor de groene volgorde kiezen.

In dit onderzoek is slechts een begin gemaakt van onderzoek naar de impact van concomitante ontwikkelingen op werkwoordsvolgorde. In vervolgonderzoek is het wenselijk dat de onderzoeksfocus verder uitgebreid wordt van het *hebben*-perfectum naar andere werkwoordclusters met een hulpwerkwoord en een voltooid deelwoord, zoals het *zijn*-perfectum en het omschreven passief met *zijn* of *worden*. Zo kan de impact van de ontwikkeling van verschillende perifrastische werkwoordclusters op werkwoordsvolgorde verder uitgediept worden. Daarnaast zou het interessant zijn om de gevonden resultaten voor extrapositie van het object te integreren in meer globale volgordeveranderingen in de zin. Ten slotte moet het corpus in de toekomst verder uitgebreid met Oudnederlandse bronnen en een grotere verscheidenheid aan Nieuwnederlands tekstmateriaal.

Dankwoord

Dit onderzoek werd financieel ondersteund met een beurs voor aspirant-onderzoekers van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen. Ik dank Johan Taeldeman, Magda Devos, Joop van der Horst, Georges De Schutter, Gunther De Vogelaer, Gert De Sutter en Albert Oosterhof voor hun waardevolle aantekeningen bij eerdere versies van dit artikel. Bijzondere dank gaat uit naar Gert De Sutter voor de statistische verwerking van de resultaten.

Bibliografie

- ANS = HAESERYN, W., K. ROMIJN, G. GEERTS, J. DE ROOIJ & M.C. VAN DEN TOORN
1997, *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen / Deurne : Martinus Nijhoff uitgevers / Wolters Plantyn.
- BOYCE HENDRIKS, J.
1998, *Immigration and Linguistic Change. A Socio-cultural Linguistic Study of the Effect of German and Southern Dutch Immigration on the Development of the Northern Dutch Vernacular in the 16th/17th-Century Holland*. Proefschrift University of Wisconsin. Madison.
- BURRIDGE, K.
1993, *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic with particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company.
- COLPAERT, L.
1981, *Enkele aspecten van woordvolgorde in de 13de-eeuwse bijzin*. Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent.
- COUSSÉ, E.
2003, Volgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin. In: *Taal en Tongval* 55, 138-156.
- DE BELDER, M.
2005, *Het voltooid deelwoord in het Oudnederlands*. Licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven. Leuven: Departement Linguïstiek.
- DE MEERSMAN, A.
1990, Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen. Een verkennende historische schets. In: *Taal en Tongval*, themanummer 3: 152-185.
- DE SCHUTTER, G.
2003, De zinsbouw in het vroege Middelnederlands. Een case study. In: *Taal en Tongval* 55, 41-67.
2005, *Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen*. Proefschrift Katholieke Universiteit Leuven. Leuven: Departement Linguïstiek.
- DE SUTTER, G., D. SPEELMAN & D. GEERAERTS
2005, Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen. In: *Nederlandse Taalkunde* 10, 97-128.
- DRYER, M.S.
1992, The Greenbergian word order correlations. In: *Language* 68, 81-138.

- DUINHOVEN, A.M.
1985, De deelwoorden vroeger en nu. In: *Voortgang* 6, 97-138.
- FISCHER, O., A. VAN KEMENADE, W. KOOPMAN & W. VAN DER WURFF
2000, *The Syntax of Early English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GERRITSEN, M.
1978, De opkomst van SOV patronen in het Nederlands in verband met woordvolgordeveranderingen in de Germaanse talen. In: J.G. Kooij (red.), *Aspekten van woordvolgorde in het Nederlands*. Leiden: Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, 3-39.
- GREENBERG, J.H.
1966, Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: J.H. Greenberg (red.), *Universals of language*. Cambridge: M.I.T. Press, 73-113.
- GRØNVIK, O.
1986, *Über den Ursprung und die Entwicklung der aktiven Perfekt und Plusquamperfekt Konstruktionen des Hochdeutschen und ihre Eigenart innerhalb des germanischen Sprachraumes*. Oslo: Solum Forlag.
- HARRIS, A.C.
2003, Cross-linguistics perspectives on syntactic change. In: B.D. Joseph e.a. (reds.), *The handbook of historical linguistics*. Malden: Blackwell Publishing Ltd, 529-551.
- HEINE, B. & T. KUTEVA
2006, *The changing languages of Europe*. Oxford / New York : Oxford University Press.
- HONSELAAR, W.
1987, Zijn vs. Hebben in het samengesteld perfectum. In: *De Nieuwe Taalgids* 80, 55-68.
- HOPPER, P.J. & E. CLOSS TRAUGOTT
2003, *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KERN, J.H.
1912, *De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands*. Amsterdam: Johannes Müller.
- OUBOUZAR, E.
1974, Über die Ausbildung der zusammengesetzten Verbformen im deutschen Verbsystem. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Halle)* 95, 5-96.

- PAUWELS, A.
1953, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin. Deel I - Tekst. Deel II - Kaarten*. Leuven: Drukkerij M. & L. Symons.
- SCHRODT, R.
2004, *Althochdeutsche Grammatik II*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- SHANNON, T.F.
1993, *To be or not to be in Dutch: A cognitive account of some puzzling perfect auxiliary phenomena*. In: R.S. Kirsner (red.), *The Low Countries and Beyond*. Lanham: University Press of America, 85-96.
- VAN BREE, C.
1981, *Hebben-constructies en datiefconstructies binnen het Nederlandse taalgebied : een taalgeografisch onderzoek*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden. Intercontinental Graphics.
- VAN DER HORST, J.M.
1981, Onderschikking en de plaats van de persoonsvorm in het Middelnederlands. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 97, 161-184.
1998, Over de geschiedenis van de Nederlandse hulpwerkwoorden. In: W.G. Klooster e.a. (reds.), *Eerste Amsterdams colloquium Nederlandse taalkunde*. Amsterdam: Nederlandse Taalkunde UvA, 101-119.
2003, De plaats van de persoonsvorm in de 'Wachtendonckse psalmen'. In: W. Pijnenburg e.a. (reds.), *Quod vulgo dicitur*. Amsterdam: Rodopi, 269-280.
in voorbereiding, *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*.
- VAN DER SIJS, N.
2004, *Taal als mensenwerk, de geschiedenis van het ontstaan van het ABN*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- VAN DER WAL, M.J.
1992, *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum. B.V.
- VAN DER WAL, M.J.
1995, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- VAN LOON, J.
2002, Op zoek naar de ideale tekst. In: E. Vanhoutte (red.), *Talig erfgoed. De zuidelijke Nederlanden in de 14de eeuw*. Gent: KANTL, 73-90.

VANDENBERGHE, R.

2003, Het syntactische gedrag van het Middelnederlandse zinsinleidende *doe* ('toen'). In: *Taal en Tongval* themanummer 15-16, 251-276.

VENDLER, Z.

1957, Verbs and times. In: *The Philosophical Review* 66, 143-160.